

OSMANLIDA “ŞİKAYET HAKKI”NIN KULLANIMI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER*

Hülya TAŞ**

Bu makalede Osmanlı döneminde, âdil bir yönetim için elzem olan bir hak, yani “şikayet hakkı” ele alınacaktır. Genellikle şikayet hakkı dendiği zaman, herhangi bir ilişki içinde, yani bireyler arası veya birey-devlet ilişkilerinde, haksızlığa uğradığına ve bu haksızlığın giderilmesi için başvurduğu ilk mercilerinde sonuç alamadığına inanan bireyin, böyle bir durumda her türlü ara otoriteleri atlayarak doğrudan Divan’a başvurması hakkı anlaşılır. Osmanlılar, her durumda bu yolun açık tutulmasını, yönetim anlayışlarının temel ilkelerinden biri olarak görmüşlerdir. Makaledeki temel amaç, belgesel veriler ışığında bu hakkın algılanış biçimleri, hangi hallerde olduğu ve kullanımının konjonktürel boyutları üzerine ışık tutmaktır.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı Hukuku, Divan-ı Hümayun, eyalet divanı, şikayet hakkı, bid’at.

Bu makalenin amacı, Osmanlı Devleti’nde yönetici ya da yönetilen kesimden herkesin, hakkını alamadığına inandığı bir noktada bir üst mahkeme olan sancakbeyi ya da eyalet divanına, hatta gerekirse padişaha yani Dîvân-ı Hümayûna başvuru hakkı olan “şikayet hakkı”nın, bir yandan bireyler tarafından nasıl kullanıldığını; diğer yandan da devletin bu hakkın kullanımı için ne gibi imkanlar sağladığını, belgesel verileri çeşitli analizlere tabi tutarak, ortaya koymaktır. Bunu gerçekleştirebilmek için iki ana nokta üzerinde durulacaktır.

* Bu makale, 11-15 Eylül 2006 tarihleri arasında Ankara’da düzenlenen XV. Türk Tarih Kongresi – XVth Turkish Congress of History’de sunulan bildirinin genişletilmiş halidir. Burada, çalışmanın tüm aşamalarında yaptığı eleştiriler için, Hocam Prof. Dr. Özer Ergenç’e müteşekkir olduğumu belirtmem gerekir. Ayrıca, makalenin oluşum aşamasında çeşitli fikirlerini dile getirerek bana zaman ayıran, Harvard Üniversitesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Cemal Kafadar’a ve bu vesile ile doktora sonrasında Harvard Üniversitesi’nde çalışma fırsatı sağlayan Türkiye Bilimler Akademisi yetkililerine teşekkürlerimi sunmalıyım.

** Dr., Araş. Gör., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü.

İlkin açıklanması gereken, Osmanlı tarihi içinde bu hakkın kullanımına ilişkin iki önemli faktördür. Osmanlı Devleti, dayandığı devlet anlayışı ve hukuk düzeni içinde geliştirdiği örgütlenme ile bu hakkın kullanımı için hangi imkanları hazırlamıştır? İki önemli faktörden birincisi budur. İkinci önemli faktör ise, Osmanlı Devleti'nin egemen olduğu dönemlerin ulaşım ve iletişim teknolojisinin düzeyi ve bu düzey sebebiyle iletişimin gerçekleştiği zaman boyutudur.

Bütün monarşilerde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de yöneten monark olan "padişah" ile yönetilen "reaya" arasındaki ilişkiler, temel bir "mutabakat"a dayanıyordu. Bu mutabakatın bir yönü, padişahın "meşruiyet"inin kaynağı, diğer yönü yönetilen reayanın yaşam standardının yükseltilmesi isteğidir. Osmanlı Devleti, esas itibariyle örgütlenmesini ve bütün kurumlarını İslam Hukukuna dayandırmıştır. Böyle olmasına rağmen geliştirdiği düzen, çok çeşitli kaynaklardan beslenmiştir. Bir yanda kökleri İslamiyetten çok öncelere giden "Ortadoğu" kültür çevresinin yönetim geleneği; diğer yandan yine İslamiyetten çok önce önemli pratikler ortaya koymuş Orta Asya'daki "Eski Türk Geleneği", bu düzeni besleyen önemli kaynaklardır. Ayrıca Osmanlı Devleti, egemen olduğu mekanlar üzerinde yaşayan unsurları kendi reayası arasına alırken onların daha önceki kurallarını, kültürel birikimlerini ve dünyayı algılayışlarını, eğer İslamiyet ile çelişmiyorsa, aynen benimsemiştir. Bu bakımdan Osmanlı örgütlenmesi içindeki uygulamalar, oranları zaman ve mekana göre değişen paylardan oluşan bir bileşim havası gösteren sentez niteliğindedir.¹ İşte şikayet hakkı da böyle bir ortamda uygulanan bir "mutabakat"ın içinde incelenirse anlam kazanabilir. Sözü edilen mutabakatta yöneten taraf olan "monark"a, yönetilen "reaya"nın mutlak itaati sözkonusudur. Bu mutlak itaat, Osmanlı Devleti'nin tanımladığı egemenliğin de kaynağını oluşturur. Buna karşılık, kendisine mutlak itaat eden yönetilenlerin, başta yaşama hakkı olmak üzere, bu dünya üzerindeki haklarını korumak, monarkın başlıca görevidir. Onun için yönetilenleri "zimmet"ine alması gerekir. Bir İslam devleti olan Osmanlı Devleti'nde bu koruma görevi, Müslü-

¹ Osmanlı padişahı ve Osmanlı devlet anlayışı hakkında bkz. Halil İnalcık, "Der Osmanische Sultan (Osmanlı Padişahı)", *Zeitschrift der Staatswissenschaftlichen Fakultät*, Band: XIII, No: 4 (Dezember 1958), s. 58-79.

manlar için doğal bir gereklilik olarak hukukta yer almıştır. Ancak İslamiyet, Müslüman olmayanların da İslam hükümdarına itaat etmeleri halinde onun zimmetine gireceklerini öngörmüş ve Gayrimüslimler için bir “zimmet statüsü” yaratmıştır. Hükümdara verilen bu zimmet görevinin temelinde, yönetilenlerin tümünün Yüce Yaradan’ın emanetleri olduğu ön kabulü yatar. Bu nedenle bütün Osmanlı belgelerinde yönetilenler için “*vedâyi’-i Hâlik-i Kibriyâ*” ya da “*vedâyi’-i Hallâk-ı cihân*” tabirleri, tanımlayıcı ibareler olarak yer alır ve padişahlar bu emanetlerin kendi dönemlerinde “*emn ü amân*” içinde bulunmalarını ya da “*müreffehü’l-bâl*” olmalarını başta gelen görevlerinden saymışlardır.² Diğer bütün monarkialar gibi Osmanlı Devleti de döneminin teknolojik koşulları sebebiyle egemen olduğu mekanlar üzerinde bir örgütlenme gerçekleştirmiştir. Bu örgütlenmede istihdam ettiği yönetim kadrolarına birtakım yetkiler tevcih ettiği için bu temel görevin yerine getirilmesi bazı tedbirlerin alınmasını gerekli kılmıştır. İşte “*şikayet hakkı*”, bu tedbirlerin başında gelir.

² Osmanlı devlet anlayışının temeli, “*daire-i adliye*” diye anılan bir felsefeye dayanmaktadır. Buna göre *ulu’l-emr* yani padişah, reayaya adaletli davranmak zorundadır. Reayaya adaletli davranışın ki teb’ası üretim yapabilsin. Reaya üretim yapılırsa ki devlete ödemesi gereken vergileri zamanında ve eksiksiz ödeyebilsin ve vergi ödensin ki devlet hazinesi zenginleşsin. En nihayetinde devlet hazinesinin zenginleşmesi ile padişahın ordusu kuvvetlensin ve devlet, güçlü bir konuma gelsin. Bir sarmal şeklinde tanımlanan “*daire-i adliye*” kavramı, Osmanlı devlet anlayışının temel noktalarından biri olmuştur. 16. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, iç ve dış nedenlerden dolayı, Osmanlı’nın temel iki kurumu olan “*tımar*” ve “*kul*” sistemlerinde yaşanan değişimler neticesinde birçok yapıda, kurumsal olarak değişim yaşanmamış olsa bile, işlevsellikte birtakım değişimler, farklılaşmalar meydana gelmiştir. Osmanlı devlet ve toplum yapısında meydana gelen bu değişimler, dönemin aydınları ve devlet adamları tarafından, “*eski sultanlar zamanındaki*” yapılanma anlatılarak eleştirilmiştir. İşte bu eleştiriler sonucunda adına “*nasihatnâme*”, “*risâle*” ya da “*siyasetnâme*” denilen, *Koçi Bey Risâlesi*, *Kitâb-ı Müstetâb*, *Nushatü’s-selâtin* tarzında geniş bir literatür ortaya çıkmıştır. Bu nasihatnâmeleri kaleme alanlar, temelde “*adalet*” kavramına dayanan devlet ve toplum düzenindeki bozulmaların sebeplerini anlatmaya çalışmışlardır. Burada şunu da belirtmek gerekir ki; “*nasihatnâme*” geleneği, Osmanlıya özgü bir olgu olmayıp, kökleri eski Türklerle, Sasani geleneğine kadar uzanmaktadır. 16. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak 17. yüzyıl boyunca yazılan belli başlı nasihatnâme literatürü ve bunların toplu bir değerlendirmesi için bkz. Mehmet Öz, *Osmanlı’da “Çözülme” ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1997.

Genel anlamda şikayet hakkı, ister yönetilen zümreler içinde olsun, isterse istihdam edilen devlet görevlisi kadroları arasında olsun, herhangi bir kişinin haksızlığa uğradığı anda, müracaat etmesi gereken ilk merciinde, talebinin karşılık bulamaması durumunda, doğrudan padişaha başvurması hakkıdır. Bunun için Osmanlı Dîvân-ı Hümayûnunun iki temel niteliğinden biri, en yüksek mahkeme olmasıdır. Dîvân-ı Hümayûnunun bu niteliği, Osmanlı öncesi Türk-İslam devletlerinde “*Dîvân-ı Adl*” ya da “*Dîvân-ı Mezâlim*” denen divanlar şeklinde görülürdü. Osmanlılar Dîvân-ı Hümayûna bu fonksiyonu da yükleyerek devam ettirmişlerdir.³

Yönetilenlerin, yani reayanın şikayet hakkı kapsamı temelde iki bölümlüdür. Birinci bölüm, reayadan birisinin, yaşama dair haklarının, gündelik hayat içerisinde reayadan olanlardan dolayı tehlikeye girmesi ve bu tehlikenin olağan düzen içinde bertaraf edilememesi olasılığının doğması sırasında kullanılır. İkinci bölüm ise, doğrudan padişah tarafından yetkilendirilmiş ve görevlendirilmiş yönetici kadrolar arasından gelecek hak ihlalleri ile ilgilidir. Bu hak ihlalleri, yaşam hakkını tehlikeye sokacak davranışlar, kanunlarda gösterilen miktardan fazla vergi talebi gibi istemlerle başlar ve çok çeşitlenir. Bilindiği gibi padişahın öngördüğü uygulamaların dışındaki her türlü davranış ve talep, “zulm” diye nitelenmiş⁴ ve zulme karşı en önemli tedbir olarak “şikayet hakkı” getirilmiştir.⁵

³ *Dîvân-ı Adl* ya da *Dîvân-ı Mezâlim*’lerde kamu hizmetlerinin işleyişine dair olanlardan örf görevlilerinin vazifelerine ve reaya arasındaki “âdi davalar”a kadar birçok konuda şikayet dile getirilebilmekteydi. Bu konuda bkz. Halil İnalcık, “Adâletnâmeler”, *Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adâlet*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s.75-76.

⁴ Bu konuda ayrıntılı bir çalışma için bkz. Ahmet Mumcu, *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara 1972.

⁵ “*sem*’-i hümayûna ilhâh olunmak”, belgelerde çok sık rastlanan bir ibaredir. Memâlik-i mahrûsenin (Osmanlı ülkesinin) herhangi bir yerinde “kanun”a aykırı bir durumun ortaya çıkması halinde padişahın ilk isteği, olabilecek en hızlı şekilde kendisinin haberdar edilmesidir. Bunun için, bireye ve topluma açık yollar yaratılmıştır. Bu konu, Osmanlı diplomatiğinde genel olarak “arz” kavramı içinde ele alınır. Arz, özel anlamda hiyerarşik düzen içinde astın üste bilgi sunumu ve karşılığında çözüm önerisi isteme prosedürüdür. Genel anlamda doğrudan padişaha ulaşmanın anlatımıdır. Bu başvurma hakkı topluca veya tek olarak yapılabilir.

İşte bu hakkın kullanımında başlıca iki aşama vardır. Bunlardan ilki genel *emirnameler/adâletnâmeler*dir. Şöyle ki: Bazı mekanlarda ve bazı dönemlerde her çeşit uygulamadan doğan zulmlerin çok yaygınlaşması üzerine, doğrudan bir talep olmasa da padişahın “*sem’-i hümayûnu*”na bazı olayların ulaşması veya “*mesmû’û*” olması üzerine, padişahların “*adâlet fermanı*” diye yayınladıkları genel emirnamelerle, bu tür olayların önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bu adâletnâmelerde, hangi tür haksızlıkların yapıldığı uzun uzun açıklanmış ve bunların önlenmesi için her kademededen yöneticiye sıkı tenbihatta bulunulmuştur⁶. Olayın önem derecesine göre, olaylar çok boyutlanmışsa ferman göndermekle yetinilmemiş, üstüne olayları koğuşturmaya üzere özel “mübaşir”ler tayin edilmiştir. Eğer olaylar, şekavet derecesine yükselmiş ve bu şakîlerin içine yöneticiler de karışmışsa, önlem derecesi daha da yükseltilecek, yüksek dereceli görevlilerden “özel müfettiş”ler, yanlarına “özel kuvvetler” verilerek belirlenen mahalle gönderilmişlerdir. Bu müfettişler, kubbenişin vezirlerden olduğu gibi, özellikle 17. ve 18. yüzyıllarda “*kapısı mükemmel*” taşrada görevli eyalet ve sancak mutasarrıfı vezirlerden de olabiliyordu. Sözü edilen müfettişler, kendi divanlarında şer’ mensubu kadılarla birlikte dava dinliyor ve *mürâfa’*aya alınan taraflar, yani davalı ve davacılar, bu divanlarda yargılanıyordu. Bu uygulama, bir anlamda “mübaşir” ve “müfettiş”ler aracılığıyla Merkezin, doğru-

Onun için Osmanlı diplomatiğinde topluca başvurular için oluşturulan belgeye “*mahzar*”, tek başvurulara “*arz*” denmiş; bu iki kavramın yerine geçecek “*mektub*”, “*kağıd*” gibi belgeler “*sem’-i hümayûna ilhâh*” için kullanılmıştır. Bu konuda bkz. Halil İncılık, “Şikayet Hakkı: Arz-ı Hâl ve Arz-ı Mahzar’lar”, *Osmanlı Araştırmaları*, VII-VIII (1988), s. 33-54.

⁶ Osmanlı hukukunda daha önceki uygulamalarda olmayan, kanuna muhalif olarak yapılan ve adına “*bid’at*” denen bu uygulamalar, vergilerin tahsili sırasında dirlik sahiplerinin yaptıkları yolsuzluklardan kadı’nın izni olmaksızın çeşitli para cezası ve hatta “siyaset” uygulamaya çalışan ehl-i örfe (“siyaset” konusunda bkz. Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, Birey-Toplum Yayınları, Ankara 1985); reaya üzerinde devre çıkan ehl-i örf ya da ehl-i şer’in ücretini ödemediği reayadan yiyecek ve yem almalarına kadar çeşitlenmekte idi. İşte reaya lehine işleyen bu uygulamaları önleyebilmek amacıyla devlet, aynı anlayıştan doğan “*Osmanlı kanunnameleri*”ni ve “*adâletnâmeler*”i, hatta genele değil, fakat belli bir sancağın görevlilerine hitaben gönderdiği “*fermanlar*”ı yürürlüğe koymuştur. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. İncılık, “Adâletnâmeler”, s.75-190.

dan reayanın “yaşam alanı”na ulaşması ve “şikayet hakkı”nın gecikmeden kullanılarak adaletin yerine getirilmesi anlamını taşıyordu. Bu hakkın kullanımında olağan olan yol, rütbe ve derecesine bakılmaksızın her kesimden kişinin doğrudan en üst makama ulaşabilmesi idi. İşte biz burada bu aşamaya dair değerlendirmeler yapmaya çalışacağız.

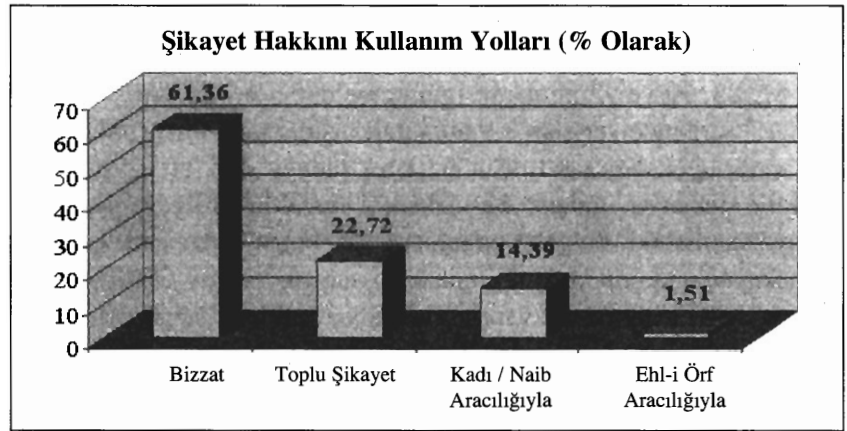
Bu makalede kullanılacak olan verilerin bir bölümü şikayet defterlerine dayalıdır. Bilindiği gibi, Osmanlı Dîvân-ı Hümâyûnunda görüşülen ve hakkında bir padişah emri oluşan her türlü konu, “*mühimme defterleri*”ne geçirilirdi. 17. yüzyıla gelindiğinde Divana şikayet olarak gelmiş olan konular, “*şikayet ahkam defteri*” veya kısaca “*şikayet defteri*” diye anılan defterlere kaydedilmiştir. İşte bu defterlerden 82, 85, 90 ve 92 numaralı mühimme defterleri ile “Atık Şikayet Defteri” serisinde yer alan 3-9 numaralı olanlar taranmıştır. Merkeze, imparatorluğun her tarafından başvuru olduğu için bu araştırmada özel bir mekan seçilmiştir. Bu mekan, Ankara’dır. Bölgeye ilişkin üç şer’iye sicilindeki⁷ belgeler taranmıştır. Bu belgeler üzerinde çalışılarak şikayet hakkının kullanımında rol oynayan “*zaman faktörü*” irdelenmiştir. Bu kaynakların yanında taşrada en yüksek örf görevlisi olan eyalet mutasarrıfının divanına ait bir “*buyruldu defteri*”nin,⁸ yine şi-

⁷ Bu veriler arasında, 1620-1622 yıllarındaki olayları kapsayan 19 numaralı Ankara şer’iye sicili ile 1655-1656 ve 1683-1684 yıllarına ait olan Ankara şer’iye sicillerinde kaydedilen ve şikayet hakkının kullanımına dair berat ve fermanlar yer almaktadır.

⁸ Ursinus’un Manastır divanına ait olan bu defteri “şikayet defteri” diye adlandırmasına rağmen defterde “Buyruldu Defteri” başlığının yer almasından ve içindeki belgelerin buyrulduardan oluşmasından ötürü, dönemin katiplerinin ya da yöneticilerinin kendi tabirleriyle defteri, “*Buyruldu Defteri*” olarak nitelemek daha doğru olsa gerektir. Ursinus defteri adlandırırken; “*Rumeli kaymakamı, çalışmaya konu olan defterindeki kayıtları, Rumeli Divanının Şikayet Defteri başlığı altında toplamadı. Aksine defterin herhangi bir başlığı yoktur. Daha önceden yazılmış birkaç mali konuyla ilgili buyruldu ile başlamaktadır*” açıklamasını yaptıktan sonra, “*şikayet defteri*” olarak adlandırmasının nedenini içerisinde geçen ve şikayet kelimesi ile eş anlamlı olan iki terime bağlamaktadır. Bu kelimelerden biri “*ıştikâ*” kelimesidir. Bununla birlikte burada açıkladığımız sebeplerden dolayı Ursinus’a katılmıyoruz. Bunun nedenlerinin ayrıntılı olarak ortaya konması, bir başka çalışmamıza bırakılmıştır. Ursinus’un değerlendirmesi için bkz. Michael Ursinus, *Grievance Administration (Şikayet) in an Ottoman Province: The Kaymakam of Rumelia’s “Record Book of Complaints” of 1781-1783*, London-New York 2005, s.17-18.

kayyet hakkının kullanımına ilişkin olan kayıtları analiz edilmiştir. Tüm bu verilerden elde edilen bilgiler, karşılaştırmalı olarak şöyle sıralanabilir:

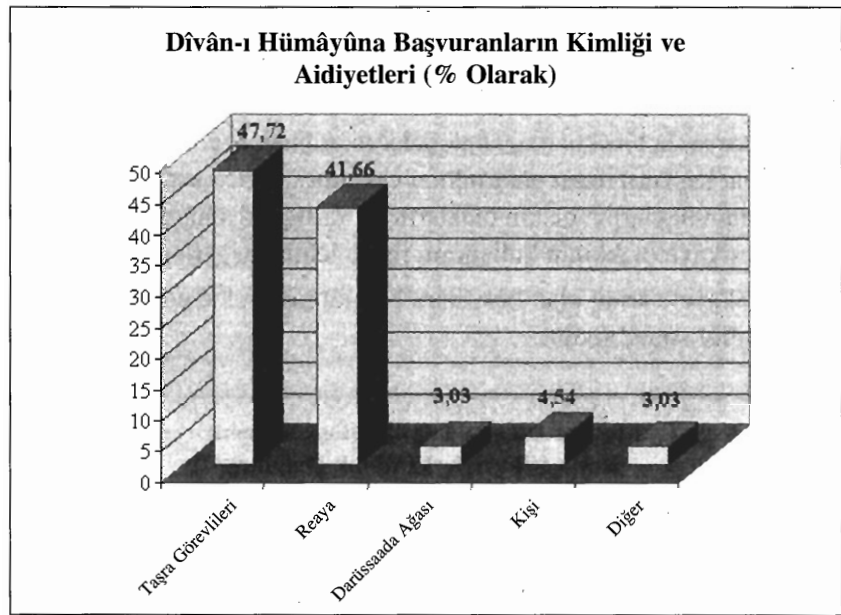
1- Bireylerin en doğal hakkı olan “şikayet hakkı”nı kullanım yolları nasıldı gibi bir soru ile işe başlarsak; taranan defterlerden Dîvân-ı Hümâyûna ulaşmış, Ankara kaynaklı 132 şikayet tespit edilmiştir. Bu defterlerdeki verileri, bu hakkın kullanım yolları açısından sorguladığımızda şöyle bir sonuçla karşılaşmıştık:

Grafik 1

Görüldüğü gibi başvuruların çoğu bizzat ve toplu şikayetler şeklindedir. Bu, bize 17. yüzyılda doğrudan başvuru yolunun olabildiğince açık tutulduğunu göstermektedir. Bu bulgu önemlidir. Bu yüzyılda klasik dönem sistemlerinin ve bu sistemler içindeki kurumların ortaya çıkan yeni şartların etkisi ile değişim gösterdiği bilinmektedir. Dolayısıyla böyle bir dönemde işleyişten kaynaklanan birtakım sorunların da yaşanması doğaldır. Burada bu bulguya dayanarak Dîvân-ı Hümâyûnun, bu yolu açık tutarak sorunların artışını önlemeye çalıştığı söylenebilir.

2- Şikayet hakkını kullananların kimlikleri ve mensubiyetleri açısından verilere bakıldığında ise şöyle bir dağılım ortaya çıkmıştır:

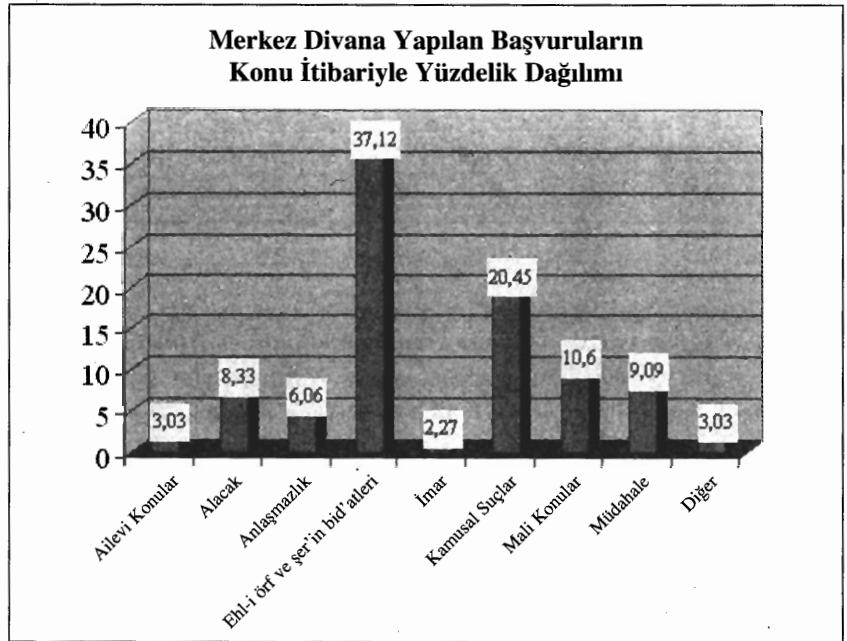
Grafik 2

17. yüzyıl boyunca Dîvân-ı Hümâyûna yapılan Ankara kaynaklı başvuranların % 47,72'si, padişah adına yetki taşıyan ve kurumlar içinde istihdam edilen “askerî”; % 41,66'sı ise, reaya kökenlidir.⁹ Burada açıklanması gereken bir durum vardır. Şikayet hakkı esas itibarıyla, reaya aittir. Oysa burada Dîvân-ı Hümâyûna başvuranların çoğunluğu askerîlerdir. Askerîlerin başvuruları, bir şikayet hakkı mı? Yoksa özlük haklarına ilişkin bir arz mıdır? Bu, makalenin daha sonraki bölümlerinde ele alınacaktır. Üzerinde durulması gereken, reayadan olanlardır. Burada başvuru niteliğine bakmadan bu hakkın kullanımına ilişkin şu söylenebilir: Askerîler, hem içinde buldukları statüden kaynaklanan güçleri, hem de padişah tarafından kendilerine tevcih edilen gelir kaynaklarından sağladıkları maddi imkanlar sebebiyle da-

⁹ Reaya kökenli şikayet sahipleri en çok ehl-i örfün daha önce kanunda belirtilmeyen ve “bid’at” kabul edilen, çeşitli adlarla birtakım vergileri talep etmelerinden yakınmaktadırlar. Bunu şekavet, çeşitli alacak davaları izlemektedir. Buna karşılık askerîler, herhangi bir konudaki tasarruf haklarına dışarıdan yapılan müdahalelerden, şekavetten ve vergi toplamakta güçlük çıkaran reayadan yakınmaktadırlar.

ha avantajlı durumdadırlar. Böyle olmakla birlikte doğrudan İstanbul'daki Divana başvuran reayanın % 41,66'lık gibi bir paya sahip olması, birinci bulgu ile uyum göstermektedir. Askerîler kadar imkan sahibi olmamakla birlikte reyanın, hakkını aramak üzere payitahta yaptığı bizzat başvuru oranı onlarınkine yakındır. Ayrıca kadı arzları içinde reyanın haklarına ilişkin olanların da varlığı düşünüldüğünde, başvuru ve şikayet hakkının kullanımı, reaya lehine değerlendirilmelidir.

3- Şikayete konu olan hususlara bakıldığında elde edilen verilerin bize verdiği sonuç şudur:

Grafik 3

İlgili grafikte de görüldüğü üzere şikayet konularının başında, genellikle ehl-i örfün zaman zaman da ehl-i şer'in, "bid'at" diye tanımlanan ve daha önceleri görülmeyen, reayayı rencide eden uygulamaları gelmektedir. Bunu, toplum düzenini tehlikeye düşürecek kıtâl, yaralama, haneye tecavüz, hırsızlık gibi kamusal suçlar izlemektedir. Üçüncü sırada yer alan, askerîlerin dirlik ve tevcihlerine yapılan müdahaleler ile bu haksız müdahalelerin kaldırılması yönündeki şikayet-

eri özel olarak değerlendirmek gerekir. Bu, reyanın şikayet haklarından ayrı bir husustur. Ancak geleneksel toplumlarda askerîden olanlar, niyerarşik sıra içinde kendilerine “tevcih” ve “havale” edilen hak ve yetkileri kullandıkları için bunu, şikayet hakkının askerîlerle ilgili özel bir türü olarak değerlendirmek gerekir. Çünkü başvuruların ayrıntılı nikayeleri incelendiği zaman, bu “havale” ve “tevcih”lerde karışıklık, daha üst makamda olanların astlarının aleyhine tutumları, sahtecilik gibi yakınmalar ön plana çıkmaktadır. Bunu, sistemlerin değişen koşullarının yarattığı bir olgu olarak algılamak gerekir.¹⁰ Esas itibarıyla re-

¹⁰ 16. yüzyılın sonlarına gelindiğinde bir yandan memâlik-i mahrûsedeki nüfus-üretim kaynaklarındaki ters orantılı artış; diğer yandan Avrupa’da mevcut askerî sistemde bir değişikliğe gidilmesi ve daimî orduların kurulması, silah teknolojisinin değişimi ve ticaretin yerel boyutlardan sıyrılıp önce tüm ülkeye, daha sonraları ülkeler ve nihayetinde kıtalar arası ticarete dönüşmesi, son olarak da ticaretteki bu gelişmenin sanayi sektörünü ve tarımı etkilemesi olarak kısaca özetlenecek iç ve dış değişimler, Osmanlı’nın iki temel kurumu olan “tumar” ve “kul” sistemlerinin ciddi biçimde evrilmesine neden oldu. Örneğin bir yandan kul sistemi içindeki asker sayısının artırılması gerekiyordu, diğer yandan da bu, sayıları artan ordunun gereksinimlerinin karşılanması elzemdi. Devlet, sayıları artan askerlerin maaşlarını ödeyebilmek için daha çok geliri, hazineye aktarma yolunu seçti. Bu da, fonksiyonunu kaybetmeye başlayan ve idarî, malî görevlerin yanında mevsimlik olarak askerlik görevini de yerine getiren “tumarlı sipahi”lerin ellerinde bulunan ve bir nedenle *hâlî*, yani boşalmış olan dirliklerin başkalarına tevcih edilmeyip gelirleri doğrudan hazineye aktarılacak *mîrî mukâta*’a haline dönüştürülmesine neden oldu. Bu, 18. yüzyıla gelindiğinde ülke genelinde oldukça yaygın bir uygulama haline aldı. Doğal olarak bu mukâta’aları üzerlerine alanların kimliklerinde de bir değişim yaşandı. Daha önceleri mukâta’alar, idarî görevi üstlenebilecek olan örf görevlilerine verilirken; bu dönemde özellikle de cesîm denilen büyük mukâta’alar, örf görevini üstlenebilecek olan dergâh-ı âlf çavuşları, dergâh-ı âlf kapucubaşlıları gibi örf görevlileri ile birlikte sermaye sahibi kimselerin ortaklığına verildi. Çünkü adı anılan örf görevlilerinin, maldâr kimseler olmamalarından dolayı cesîm mukâta’aları üzerlerine almaları imkansızdı. Bu şekilde mukâta’aların hukukî sahiplerinde bir çeşitlenme yaşanırken, aynı anda fiilî sahiplerinde de bir çeşitlenme oldu. Şöyle ki; bu mukâta’alar mekanda çok geniş bir alana yayıldıkları için hukukî sahipler, gelir kaynaklarını *mültezimlere*, mültezimler de alt mültezimler olan *pâre mültezimlerine*, onlar da mukâta’anın durumuna göre *der-uhdecî* denen kimselere belli dönemlerle ihâlâ ettiler. Bu da doğal olarak belli bir idarî alanda farklı yönetici kimliklerinin doğmasına neden oldu. İşte bu gibi yetki alanlarında, çok sık yetki çatışmaları da yaşandı. Gelir kaynaklarına yapılan müdahaleler, alt kesimden başlayarak üst kesimlere kadar birçok yönetici sınıf arasında, pek çok anlaşmazlığa, kargaşaya da neden olabilmekteydi ve bütün bunlar, örf görevlilerinin özlük haklarını ilgilendirdiğinden bir şikayet konusu haline gelebilmekteydi. İşte

ayadan olanların sızlandığı “bid’atler”in de çoğalmasa, bu olgu ile paralellik gösteren bir husustur. Dördüncü sırada mali anlaşmazlıklar gelmekte ve bunları özel hukuk çerçevesinde ele alınabilecek ilgili grafikte de görüldüğü üzere şikayet konularının başında, genellikle ehl-i örfün zaman zaman da ehl-i şer’in, “bid’at” diye tanımlanan ve daha önceleri görülmeyen, reayayı rencide eden uygulamaları gelmektedir. Bunu, toplum düzenini tehlikeye düşürecek kıtâl, yaralama, haneye tecavüz, hırsızlık gibi kamusal suçlar izlemektedir. Üçüncü sırada yer alan, askerîlerin dirlik ve tevcihlerine yapılan müdahaleler ile bu haksız müdahalelerin kaldırılması yönündeki şikayetleri özel olarak değerlendirmek gerekir. Bu, reayanın şikayet hakkından ayrı bir husustur. Ancak geleneksel toplumlarda askerîden olanlar, hiyerarşik sıra içinde kendilerine “tevcih” ve “havale” edilen hak ve yetkileri kullandıkları için bunu, şikayet hakkının askerîlerle ilgili özel bir türü olarak değerlendirmek gerekir. Çünkü başvuruların ayrıntılı hikayeleri incelendiği zaman, bu “havale” ve “tevcih”lerde karışıklık, daha üst makamda olanların astlarının aleyhine tutumları, sahtecilik gibi yakınmalar ön plana çıkmaktadır. Bunu, sistemlerin değişen koşullarının yarattığı bir olgu olarak algılamak gerekir.¹¹ Esas itibariyle reayadan olan-

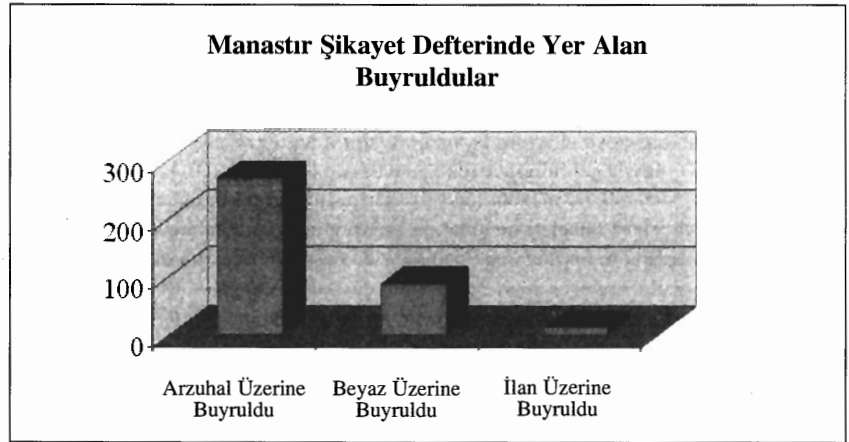
tüm bu şikayetler, doğal olarak Divan’a kadar yansıdı. Bu sistemlerdeki değişim, genelde birçok alanda yaşanmıştır. Divân-ı Hümâyûnun yapısından başlayarak malî yapıda, idarî örgütlenmede, toplumsal yapıda birçok değişim sözkonusudur. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İncalcık, “Centralization and Decentralization in Ottoman Administration”, *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Ed.: Tjomas Naff-Roger Owen, London 1977, s.27-52; aynı yazar, “Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire”, *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), s.283-337; Özer Ergenç, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Mâli Nitelikleri”, *Journal of Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları, (Raiyyet Rûsûmu, Essays presented to Halil İncalcık on Seventieth Birthday by his Colleagues and Students)*, Harvard University, Office of the University Publisher, 1986, s.87-96.

¹¹ 16. yüzyılın sonlarına gelindiğinde bir yandan memâlik-i mahrûsedeki nüfus-üretim kaynaklarındaki ters orantılı artış; diğer yandan Avrupa’da mevcut askerî sistemde bir değişikliğe gidilmesi ve daimî orduların kurulması, silah teknolojisinin değişimi ve ticaretin yerel boyutlardan sıyrılıp önce tüm ülkeye, daha sonraları ülkeler ve nihayetinde kıtalar arası ticarete dönüşmesi, son olarak da ticaretteki bu gelişmenin sanayi sektörünü ve tarımı etkilemesi olarak kısaca özetlenecek iç ve dış değişimler, Osmanlı’nın iki temel kurumu olan “tımar” ve “kul” sistemlerinin ciddi biçimde evrilmesine neden oldu. Örneğin bir yandan kul sistemi içindeki as-

arın sızlandığı “bid’atler”in de çoğalması, bu olgu ile paralellik gösteren bir husustur. Dördüncü sırada mali anlaşmazlıklar gelmekte ve bunları özel hukuk çerçevesinde ele alınabilecek konular izlemektedir. Onların ayrıntısı da bize, yukarıdaki yargıda doğruluk bulunduğunu lüştündürmektedir.

ker sayısının artırılması gerekiyordu, diğer yandan da bu, sayıları artan ordunun gereksinimlerinin karşılanması elzemdi. Devlet, sayıları artan askerlerin maaşlarını ödeyebilmek için daha çok geliri, hazineye aktarma yolunu seçti. Bu da, fonksiyonunu kaybetmeye başlayan ve idarî, malî görevlerin yanında mevsimlik olarak askerlik görevini de yerine getiren “tumarlı sipahi”lerin ellerinde bulunan ve bir nedenle *hâlî*, yani boşalmış olan dirliklerin başkalarına tevcih edilmeyip gelirleri doğrudan hazineye aktarılacak *mîrî mukâta*’a haline dönüştürülmesine neden oldu. Bu, 18. yüzyıla gelindiğinde ülke genelinde oldukça yaygın bir uygulama halini aldı. Doğal olarak bu mukâta’aları üzerlerine alanların kimliklerinde de bir değişim yaşandı. Daha önceleri mukâta’alar, idarî görevi üstlenebilecek olan örf görevlilerine verilirken; bu dönemde özellikle de cesîm denilen büyük mukâta’alar, örf görevini üstlenebilecek olan dergâh-ı âlî çavuşları, dergâh-ı âlî kapucubaşlıları gibi örf görevlileri ile birlikte sermaye sahibi kimselerin ortaklığına verildi. Çünkü adı anılan örf görevlilerinin, mâldâr kimseler olmamalarından dolayı cesîm mukâta’aları üzerlerine almaları imkansızdı. Bu şekilde mukâta’aların hukukî sahiplerinde bir çeşitlenme yaşanırken, aynı anda fiilî sahiplerinde de bir çeşitlenme oldu. Şöyle ki; bu mukâta’alar mekanda çok geniş bir alana yayıldıkları için hukukî sahipler, gelir kaynaklarını *mültezimlere*, *mültezimler* de alt *mültezimler* olan *pâre mültezimlerine*, onlar da mukâta’anın durumuna göre *der-uhdeci* denilen kimselere belli dönemlerle ihâle ettiler. Bu da doğal olarak belli bir idarî alanda farklı yönetici kimliklerinin doğmasına neden oldu. İşte bu gibi yetki alanlarında, çok sık yetki çatışmaları da yaşandı. Gelir kaynaklarına yapılan müdahaleler, alt kesimden başlayarak üst kesimlere kadar birçok yönetici sınıf arasında, pek çok anlaşmazlığa, kargaşaya da neden olabilmekteydi ve bütün bunlar, örf görevlilerinin özlük haklarını ilgilendirdiğinden bir şikâyet konusu haline gelebilmekteydi. İşte tüm bu şikâyetler, doğal olarak Divan’a kadar yansdı. Bu sistemlerdeki değişim, genelde birçok alanda yaşanmıştır. Dîvân-ı Hümâyûnun yapısından başlayarak malî yapıda, idarî örgütlenmede, toplumsal yapıda birçok değişim söz konusudur. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalçık, “Centralization and Decentralization in Ottoman Administration”, *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Ed.: Tjomas Naff-Roger Owen, London 1977, s.27-52; aynı yazar, “Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire”, *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), s.283-337; Özer Ergenç, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Malî Nitelikleri”, *Journal of Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları*, (Raiyet Rûsûmu, Essays presented to Halil İnalçık on Seventieth Birthday by his Colleagues and Students), Harvard University, Office of the University Publisher, 1986, s.87-96.

Kaynaklarımızdan bir diğ erinin taşradaki en üst düzey örf görevlisi olan eyalet mutasarrıfının divanına ait olduğ unun daha önce belirtmiştik. Üsküp-Makedonya Devlet Arşivinde bulunan ve 1781-83 yıllarına ait kayıtların yer aldığı bu defter, Rumeli eyaletinin merkez sancağı, yani paşa sancağı olan Manastır'daki eyalet divanına ait kayıtları içermektedir.¹² 18. yüzyılın son çeyreğine ait olan bu defterdeki buyruclara (buyruclı) genel olarak baktığımızda şöyle bir durum sözkonusudur:

Grafik 4

Deftere toplam 370 buyruclı kaydedilmiştir. Bu buyrucluların 270'i (% 72,97), grafikte de görüleceği gibi "arzuhâl üzerine" yazılan buyruclulardır. 87'si (% 23,51) "beyaz üzerine", geriye kalan 13'ü de (% 3,51) "kadı arzı" ya da "ilamı üzerine" yazılmıştır.¹³ Beyaz üzerine yazılan buyruclular, daha çok eyalet hazinesinin gelirlerini ilgilen-

¹² Bu defter, Üsküp-Makedonya Arşivinde *KSB 64* numarası ile kayıtlıdır. Bkz. Ursinus, *a.g.e.*, s.10.

¹³ Arzuhâl üzerine yazılan buyruclular, gelen arzların, yani şikayetlerin üzerine, arzların içeriğindeki konuya ilişkin işlem yapılmak üzere yazılan buyruclulardır. "Beyaz üzerine buyruclular", eyalet mutasarrıfının re'sen düzenlediği, yani herhangi bir başvuru ya da şikayet olmaksızın yazdığı buyrucludur. Eyalet divanına her zaman reayadan arzlar gelmezdi. Kadı tarafından bazı konularda, ilam da gönderilirdi. İşte ilam üzerine buyruclular, bu tür buyrucluya örnektir.

liren konular ile genel asayiş ve dirlik düzenliğin sağlanmasına yönelik tedbirleri içeren eyaletin en üst düzey yöneticisinin buyruklarıdır. Bu buyrukların bir kısmı, yönetime ilişkin direktifler olarak değerlendirilerek konumuzun dışında tutulabilir. Ancak genel dirlik-düzenle ilgili olanlar, Dîvân-ı Hümâyûnun belgelerinde değindiğimiz, “*istinâ olunan*”, yani özel yollarla bilgi edinilen genel rahatsızlıkları gidermeye ilişkin önlemlerdir. Bir anlamda padişahın adâletnâmeleri gibi değerlendirilebilir. Burada eyalet divanına, kaza kadılarının arz ya da mektuplarından ziyade doğrudan arzuhallerle yapılan başvuruların çok büyük bir paya sahip olması, dikkat çekicidir. Bu husus, çeşitli şekillerde değerlendirilebilir. 18. yüzyılda kadınların, örf mensupları karşısında eski bağımsızlıklarını büyük ölçüde yitirdikleri hakkındaki yaygın¹⁴ destekler niteliktedir. Ayrıca Ursinus’un tespitlerine göre eyalet divanına yapılan başvuruların büyük bir kısmı, Manastır merkezlidir. Çoğu, yayınlanan defterin düzenlenişine ilişkin bilmediğimiz bir özellik yoksa¹⁵, eyaletin içindeki diğer kazalardan beylerbeyine başvuru yoluyla anlaşılıyor ki çok kullanılabilir durumda değildir. Diğer yandan başvuru sahiplerine bakıldığında % 90,02 gibi bir oranla, davaların büyük çoğunluğu tek kişiye aittir. Ayrıca bu başvuru sahiplerinin 1/3’ü Gayr-ı Müslimlerden oluşmaktadır. Yine başvuru sahipleri içerisinde kadınların oranına baktığımızda bu oran % 7 civarındadır.¹⁶ Bu sonuç da ayrıca değerlendirilmeye ve başka bölgeler üzerine yapılacak araştırmalarla sınanmaya muhtaçtır. Anlaşılıyor ki toplu başvurular, doğrudan Dîvân-ı Hümâyûna yapıldığı için burada “*mahzar*”lara pek rastlanmamaktadır. Gayr-ı Müslimlerin 1/3 oranında azınlıkta kalması, açıklama beklemektedir. İlk akla gelen, paşa sancağı merkezinin

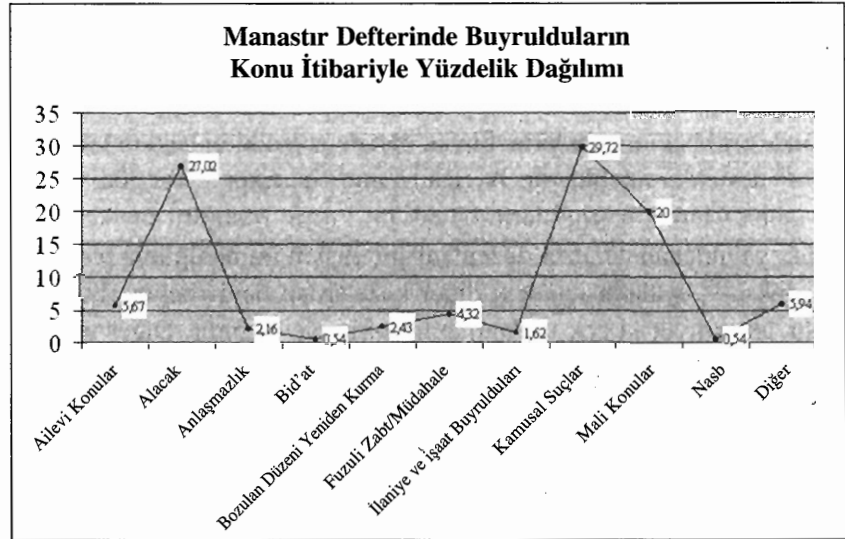
⁴ Bu konuda bkz. İnalçık, “Centralization and Decentralization ...”, s.27-52.

⁵ Mahkeme defterlerinin düzenlenişine ilişkin yaygın ve benzer kuralların ne olduğunu tam olarak tespit etmiş değiliz. *Sicil-i mahfuz* dışındaki kayıt sistemine ilişkin çeşitli belgelerin satır aralarında birtakım değinmeler, bize bu hususta çeşitli kazaların özel kayıt usullerinin bulunduğunu düşündürmektedir. Örneğin birçok belgede “*bu husûsda diğer kağıda mürâca’at oluna*” veya “*bu husûs diğer defterden istihrac olunmuşdur*” gibi ibarelere rastlanmaktadır. Burada “*diğer kağıd*” ve “*diğer defter*” ile muhtemelen, konulara göre tasniften doğan kayıtlara işaret edilmektedir. Manastır defterinde de eyalet divanının kadısı olarak Manastır kadısının diğer kazalardan gelen şikayetleri “*fasl*” ettiği davalar, ayrı defterlere kaydedilmiş olabilir.

⁶ Ursinus, *a.g.e.*, s.27-33.

yerleşiklerinin, eyalet görevlisi askerîlerin çokluğu nedeniyle, Müslümanlar lehine bir kompozisyona sahip olması olasıdır.

Toplam 370 buyruğunun konu çeşitliliğini gösteren aşağıdaki grafik, bir yüzyıl önceki verilere dayalı olarak verdiğimiz Dîvân-ı Hümâyûnunki ile paralellik göstermekle beraber, dönemin koşulları gereğince bazı değişimleri de bize yansıtması açısından önemlidir.

Grafik 5

Şöyle ki: 17. yüzyılda Dîvân-ı Hümâyûna ulaşan şikayetlerin oranlarını gösteren grafiğe tekrar dönersek (Grafik 3), % 37,12'lik pay ile taşradaki görevlilerin "bid'at"lerinin ilk sırada geldiğini görürüz. Yukarıdaki grafik ise aynı konuda, eyalet divanına neredeyse hiç şikayetin gelmediğini göstermektedir. Bu, önemli bir göstergedir. Bu gösterge bize, 17. yüzyıl boyunca "bid'at" kabul edilen kimi uygulamaların, 18. yüzyılın sonlarına doğru artık kabullenilmiş olduğu ve kimi vergi taleplerinin artık resmileştiği söylemini sayısal olarak da doğrulamaktadır. 17. ve 18. yüzyıla ait bu iki grafik, her ne kadar biri Merkeze diğeri de eyalet divanına ait verileri içerse de, aynı düşünceye dayalı işleyişin iki ayrı mercii olduğu için, hem şikayet hakkının kullanımı açı-

ından, hem de toplumdaki birtakım değişimleri gözlememiz açısından ilginçtir.

Yukarıdaki grafikteki konulara tekrar dönecek olursak ilk sırayı kamusal suçların aldığını (% 29,72), bunu çeşitli alacak davalarının (% 27,02) ve *imdâd-ı hazeriyye ve seferiye* gibi eyalet hazinesini ilgilendiren mali konuların (% 20) takip ettiğini görmekteyiz. Yalnız burada hemen belirtelim ki *imdâd-ı hazeriyye ve seferiye* vergisinin konulması, 17. ve 18. yüzyılda bid'atlerin önlenmesine yönelik bir uygulamadır. Bu durum göz önünde bulundurulursa, yukarıdaki sonucu şu şekilde yorumlayabiliriz. İmdâdiyyeler bid'atleri büyük ölçüde yeni bir yöne çekmiştir. Yani tek tek bid'at sayılan hususların şikayeti azalmıştı, bu kez imdâdiyyeler onun yerini almıştır.

Şikayet hakkının en genel tanımıyla, haksızlığa uğradığına inanan herkesin, ister kendi bölgesindeki paşa divanına, isterse İstanbul'daki Dîvân-ı Hümâyûna kadar çıkabilme yolu olduğunu belirtmiştik. Pekinsanların, en temel hakkı olan yaşam haklarını kısıtlayan herhangi bir durumda gerektiğinde İstanbul'a kadar ulaşmalarında ya da ulaşmalarındaki etkenler nelerdi? Bu sorunun herhalde birçok yanıtı olabilir. Ancak, buradaki en önemli etken "*zaman*" faktörü ve ekonomik koşullar olsa gerektir. Şöyle ki; Ulaşım ve iletişimin insan ve hayvan gücüne dayandığı modernleşme öncesi geleneksel toplumlarda davacıların, imparatorluğun herhangi bir yerinde yaşanan sorunlarının halli için kadıya arzuhal yazdırmaları ya da bizzat Divana başvurmak için İstanbul'a doğru yolculuğa çıkmaları, bu yolculuk için yapacakları belli bir hazırlık, Merkeze ulaştıktan sonra Divandaki işlem süresi ve ardından Divandan çıkan kararın uygulamaya konulması için tekrar kendi kadılık bölgesine gelip kadı mahkemesinde bunu kaydettirmesi, oldukça uzun bir zamanı alıyor olmalıydı. Ayrıca bu kadar uzun bir gişim önemli bir masrafı da gerektiriyordu. Bu da başlangıçta caydırıcı bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır.

Örneğin Ankara'da hakkını alamadığına inanan bir kişi İstanbul'a kadar gitmeyi göze aldığında, dönemin koşulları göz önünde bulundurulursa, 92 saatlik bir mesafeyi kat etmek zorunda idi ki bu süre günün aydınlık bölümünü içine aldığından gün olarak daha da uzuyordu. Ayrıca şikayet sahibinin, bir kısmı Anadolu'nun orta kolunda yer alan

menzillerden, diğ er kısm ı ise bu koldan ayrılan tâlî yollar üzerindeki mevcut konaklama yerlerinde oluşturulmuş onbir menzile¹⁷ uğ rayarak İstanbul'a ulaşması mümkündür. Bu da Ankara-İstanbul arasındaki yolculuğun ortalama olarak 11-12 günde gerçekleşebileceğini göstermektedir.¹⁸ Bu konuda sicillerde bol örnek vardır. Örneğin Evâ'il-i Receb 1094 (26 Haziran-6 Temmuz 1683) tarihli belge, Seferihisar kadısı Ahmed'in Südde-i Sa'âdete sunduğu arz üzerine Dîvân-ı Hümâyûndan çıkmış bir fermandır. Daha önce kararlaştırılmış bir nikah akdinde, kızın babasının ölümünden sonra bir anlaşmazlık yaşanmış ve bu durumun düzeltilmesi için Seferihisar kadısı İstanbul'a başvurmuştur. İşte İstanbul'dan çıkan bu ferman Ankara'ya ancak 30-40 gün sonra, 11 Şaban 1094/5 Ağustos 1683 tarihinde ulaşabilmiştir.¹⁹

1655 yılında Ankara mahkemesine Mevlana Seyyid Hüseyin, naib sıfatıyla başkanlık etmektedir. Onun naibliği sırasında Türkmân-ı Boz Ulus taifesinin Tapanlı cemaatinden bazı kimseler, yine aynı cemaatden birtakım kişilerin yaptıkları eşkıyalıktan şikayetçi olmuşlar ve bu şikayetlerini Ankara mahkemesine getirmişlerdir. Söz konusu belgede, adigeçen naibin, durumu İstanbul'a bildirmesi üzerine konu ile ilgili olarak Ankara'ya Cafer Çavuş'un mübaşir olarak gönderildiğine, konunun Ankara'da halledilememesi halinde tarafların Divan'a kadar çıkarılmaları gerektiğine dair bilgiler içermektedir. Ankara naibinin ara-

¹⁷ Ankara-İstanbul arasındaki seyahatte Anadolu'daki üç kolun da ortak menzilleri olan Üsküdar - Gebze - İzmit - Sapanca - Hendek'ten sonra (Yusuף Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme*, s.69-85) Ankara'ya gidecekler Geyve - Taraklı - Göynük - Nallıhan - Beypazarı - Ayaş'ı izleyerek Ankara'ya ulaşabilirlerdi. (Bkz. Halil İnalçık, *The Ottoman Empire, The Classical Age*, London 1973, p.121-139). Arada başka konaklama yerleri bulunsa bile oralarda duraksamadan bu sayılan menzillerde geceleyerek 11 günde Ankara'ya ulaşabileceğini görüyoruz. Nitekim 18. yüzyılda Ankara'nın uzak çevre ile olan ilişkisinden, mesafe uzaklıklarından bahseden Tournefort, Ankara-İstanbul arasında yapılacak olan bir kervan seyahatinin 12-13 günde gerçekleştiğini dile getirmektedir. Bkz. Korkmaz Alemdar'dan naklen "Seyahatnamelerde Ankara", *Tarih İçinde Ankara*, ODTÜ 1984, s. 100.

¹⁸ Ankara'ya atanan kadı ya da kale dizdarlarına ait beratların Dîvan-ı Hümâyûn'dan çıkıp Ankara mahkemesine kaydı arasında geçen süre de tam olarak 11 gündür. Bu konuda bkz. Hülya Taş, *Ankara'nın Bütüncül Tarihine Katkı: XVII. Yüzyılda Ankara*, TTK 2006, s.30-32.

¹⁹ *Ankara Şer'iyye Sicili (bundan sonra AŞS olarak kısaltılacaktır)* 64/425.

cılığında İstanbul'a yansıyan bu sorun ile ilgili ferman, Ankara mahkemesine çıkış tarihinden yaklaşık 25-30 gün sonra kaydedilebilmiştir.²⁰

Bu konudaki bir diğer örneğimiz, zaviyedarlığına yapılan müdahaleyi engellemek için yeni bir ferman talebi ile İstanbul'a giden Seyyid Mustafa ile ilgilidir. Adıgeçen zaviyedarın belgesini Divandan çıkartıp Ankara'ya ulaşması, yaklaşık olarak 30-40 günü bulmuştur.²¹

Bununla birlikte şehrin muhafazası gibi aciliyeti olan bir konu için İstanbul'dan çıkarılan bir fermanın ya da kadı, serdar gibi üst düzey bir görevlinin atama beratları ile sancak ve kassamlık gibi tevcihlere dair olan emirler Ankara'ya, 10-11 günde ulaşabiliyordu ve bu, İstanbul-Ankara ulaşımının minimum süresiydi.²² Buna karşılık reyanın ya da yönetici sınıftan birinin Merkez Divana ulaşan başvurularının sonuçlanması ve Ankara'ya ulaşması daha uzun bir zamanı almaktaydı. Elbette ki zamanın uzun ya da kısa oluşunda şikayet sahibinin statüsü ve ekonomik durumu etkili olmaktaydı.

Sonuç olarak zaman faktörünün olumsuzluğunu askerîler en aza indirselere de ilgili grafiklerin de ortaya koyduğu üzere, reyanın eyalet divanlarına ya da Dîvân-ı Hümâyûna başvuru oranı düşünüldüğünde, bir yandan devletin şikayet hakkı kullanım yolunu olabildiğince açık tutmaya çalıştığı, diğer yandan bireylerin "şikayet hakkı" kullanımının bilincinde olduğu ve bunu imkanlar ölçüsünde kullanabildikleri söylenebilir.

²⁰ AŞS 41/487: Evâ'il-i Şevval 1065 (4-14 Ağustos 1655) tarihli bu ferman, 9 Z.Ka'de 1065 (10 Eylül 1655) (26-36 Gün) tarihinde Ankara mahkemesine kaydedilmiştir.

²¹ AŞS 41/461: Debbağlar mahallesindeki Ahi Evran Tekyesi'nin zaviyedarı olan Seyyid Mustafa'ya dışarıdan ahî olanlara meşruttur, diyerek müdahale edilmesi karşısında böyle bir şartın olmadığına ve debbağlar ahisinin müdahalesinin engellenmesine dair ferman.

²² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. H. Taş, *a.g.e.*, s.30-32.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları:

Şer'iyeye Sicilleri:

19, 41, 64 nolu Ankara Şer'iyeye Sicilleri, Milli Kütüphane, Mikrofilm Arşivi, Ankara.

Mühimme Defterleri:

82, 85, 90 ve 92 numaralı Mühimme Defterleri, Başbakanlık Osmanlı Araştırmaları Arşivi, İstanbul.

Şikâyet Defterleri:

3, 4, 5, 6, 7, 8 ve 9 numaralı Atik Şikâyet Defterleri, Başbakanlık Osmanlı Araştırmaları Arşivi, İstanbul.

Araştırma Eserler:

Alemdar, Korkmaz, "Seyahatnamelerde Ankara", *Tarih İçinde Ankara (Eylül 1981 Seminer Bildirileri)*, Ankara 1984, s.97-105.

Ergenç, Özer, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Mâli Nitelikleri", *Journal of Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları, (Raîyyet Rûsûmu, Essays presented to Halil İncık on Seventieth Birthday by his Colleagues and Students)*, Harvard University, Office of the University Publisher, 1986, s.87-96.

Halaçoğlu, Yusuf, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, PTT Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2002.

İncık, Halil, "Adâletnâmeler", *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s.75-190.

İncık, Halil, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Ed.: Thomas Naff-Roger Owen. London 1977, s.27-52.

İncık, Halil, "Der Osmanische Sultan (Osmanlı Padişahı)", *Zeitschrift der Staatswissenschaftlichen Fakultät*, Band: XIII, No: 4 (Dezember 1958), 58-79.

İncık, Halil, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire", *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), s.283-337.

İncık, Halil, Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hâl ve Arz-ı Mahzar'lar", *Osmanlı Araştırmaları*, VII-VIII (1988), 33-54.

İncık, Halil, *The Ottoman Empire, The Classical Age*, London 1973.

Mumcu, Ahmet, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, Birey-Toplum Yayınları, Ankara 1985.

Mumcu, Ahmet, *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara 1972.

Öz, Mehmet, *Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1997.

Taş, Hülya, *Ankara'nın Bütüncül Tarihine Katkı: XVII. Yüzyılda Ankara*, TTK 2006.

Ursinus, Michael, *Grievance Administration (Şikâyet)in an Ottoman Province: The Kaymakam of Rumelia's "Record Book of Complaints" of 1781-1783*, London-New York 2005.